

OSMANLI İPEK TİCARETİ, MADENCİLİK VE ZİRAATİNDE YÜK (HİML)

Halil İnalıcık

İngilizce'den Tercüme Eden: Eşref Bengi Özbilen

Pazar resimlerinin tesbitinde ve madencilik ve ziraî vergilendirme sistemlerinde yaygın bir biçimde kullanılan yük veya Arapça adıyla himl Osmanlı İmparatorluğu'ndaki en çok değişiklik gösteren ve duruma uyulmuş ölçülerden biri idi¹. Genel olarak bakıldığında bu kelime nakliye başlanmış çok çeşitli emtia çıkınları için kullanılırdı. Ebadı veya ağırlığı kullanılan yük hayvanının tipine veya nakledilecek emtianın cinsine göre değişirdi. Bu sebepten eşek, katır, at veya deve ile nakledilmek üzere bağlanmış yüklerin ağırlıkları değişik olurdu. Fakat kumaş ipek veya baharat gibi yüksek değerli emtia oldukça sabit bir ağırlık veya kapasiteye uygundular ve bu sebepten standartlaşmış torba veya çuvalar kullanılır ve tek tip dara oranı uygulanırdı. Meselâ pamuk ve şapta kaide icabı %10 dara konurdu². Bir hayvan yükü 2,4 hatta 8 ayrı çıkın veya torbadan müteşekkil olabilir ve bunlardan metinlerde birbirinin yerine geçecek şekilde tay, denk, heybe, bohça (girâr) (garar, harar), tagar (dağar), çuval, sanduk (sandık), sepet (sebed) veya tulum denirdi. Münferit çıkınlardan çoğu kez sadece yük veya himl diye bahsolunur bu da hesaplarda karışıklığa sebep olurdu.

Yük veya çıkın resmî makamlarca kontrolü ve vergi alınması için uygun ve ananevî bir şekilde bağlanırdı³. Beher ipek çıkını için bir bağlama ücreti

1 Meselâ 1 torba baharatın tam ağırlığı ister 160 kg (Sonbart'a göre), ister 200 kg (Schaube'ye göre) densin hala bir anlaşmazlık kaynağı teşkil etmektedir.

2 Pegolotti, İndeks: Tara, 443 özellikle 307-319.

3 "Yük bağlanıp şehirden meta gitmeli olsa yükten iki akça alınur" (Bosna nizamnâmesi, 1530 tarihli; Barkan, Kanunlar, 399-400); Buğday belli ağırlıkta mühürlü çuvallarda nakledilirdi (M.

(İtalyanca'da legatura) ödenirdi. Balyaların ve daraların⁴. ebadının, ölçülerinin, ve hatta şekilleri hakkındaki kaidelerin beynelmül ticaretteki ehemniyetinden dolayı tüccarlar ve seyyahlar için olan ortaçağ el kitaplarında bunların kesin birer tarifi bulunurdu. Bu şekilde ağırlık veya parça başına uygulanan pazar resmi bir nevî standardizasyonun sağlanmasına sebep olurdu. Sadece nakledilecek yükün cinsi veya nakil şekli değil aynı zamanda birim başına hükümetin aldığı vergi de kablarn standartlaştırılması tiplerini tesbit ederdi. Baş (transit veya pazar resmi) birim başına - çıkar, balya, yük vb. alınırken gümrük vergisi değer üzerinden alınırdu. Bu sebeple emtia umumî kantarlarda tartılırdu. Anlaşmazlıkları önlemek için kânûnbac ve damga bazan kullanılacak balyanın ağırlık ve ebadını belirtirdi. Bazı emtianın kantar veya mizan denen umumî tartı aletlerinde tartılmaları mecburî idi⁵.

İPEK TİCARETİNDE YÜK

İpek kıymetli bir mal olduğu için ipek balyalarının ağırlıklarının tesbitinde birbirinin aynı hassas ölçüler kullanılırdu. Bir ipek yükü ya bir deve, at veya katırın bütün yükü (bkz. Tablo 1,3,4,5,9,14 ve 16 nolu kalemler) manasına gelirdi. Kaide olarak İran'da yapılan bir ipek balyası yolda geçtiği transit merkezlerinde açılmaksızın gideceği yerlere ulaşırdı. Bu sebepten İtalya'ya varan ipek balyaları başlangıçta İran'daki aynı ağırlıkta olurlardı. Gerçekte ise İran'dan ihraç edilen ipek balyasının bir standardı yoktu. Ağırlıkları hem bölgeden bölgeye hem de aynı bölge içinde değişiklik arzederdi. Şirvan'dan gelen bir kervandaki ipeğin İstanbul bedesteninde değişik loncalar arasında taksimatını gösteren bir listeye göre balyaların ağırlığı 70 ila 90 okka arasında değişiyordu. Bu büyük sapma diğer kaynaklarca da teyid edilmiştir (bkz. Tablo 1).

Tablo 1'den aslında pek çok tip ipek balyası olduğu görülebilir: 20 kg, 34 kg, 61-68 kg ve 90'la 115 arasında değişen daha büyüklere. Bir yük takriben 20 kiloluk 8 küçük bohçadan müteşekkilen tek bir ipek balyası 115 kilo bile gelebilirdi. Belli bir dönem için bile varlığı tesbit edilebilecek standart bir ipek balyası yoktur. Bir ölçme tesbitinde kullanılacak en iyi metod belki de her seferinde hangi tip yük hayvanın kullanıldığını bul-

Tablo1
İpek balyası veya yükü (yük, himl, himle, boğça veya ferde)

Yer ve tarih	Balya veya yükün orijinal biriminin ağırlığı	kg	Kaynak
1. İran ve Cenova 1340	1 Fardello= 252 Cenova Libresi ⁷	79.821	Pegolotti, 300
2. Azak (Tana) 1542	1 fardello	79	Berinder - Veinstein "La Tana 125 Hinz'de bahsolunan G. Barbaro syf. 15
3. İran 15. yy	2 some	301.230	Barkan, Kanunlar
4. İran (ve Mardin) 1518	1 yük= 8 boğça=32 batman=126.4 okka (1 boğça=15.8 okka)	162.144 20.268	Barkan, Kanunlar
5. Bursa takriben 1484	1 at yükü= 71.4 men ⁹	214.200	Bursa sicil A 4/4
6. Bursa 1485	1 himl= 405 lidre ¹⁰	115.860	Bursa sicil A 4/4 Belgeler, doküman 123
7. Bursa 1485	1 'idl=176 lidre	68.000	Yukarıda adı geçen yer, doküman 156
8. Bursa takriben 1490	1 yük=90 lidre	34.635	Bursa sicil A 8/8
9. Bursa 1621	1 himl= 550 lidre	176.380	Dalsar, 289
10. Erzincan 1516	1 yük= 10 batman=19.200 dirhem	61.574	Barkan, Kanunlar 182
11. Bursa 1526	1 yük= 208 lidre	79.000	Dalsar, 212, no 132
12. Bursa 1775	1 balya= 170 İngiliz paundu	110.000	Issawi, Turkey, 254
13. İstanbul 1600	1 ferde= 70-90 okka	89.796-115.432	B.A.M.M. 3693/3-11
14. Bursa 1620	1 himl= 550 lidre	209.551	Dalsar, 289
15. İran takriben 1600	1 ipek balyası=300 libre sottile	90.000	Sella "Commerci" III.
16. İran 17. yy	1 büyük balya=408 Holland (Felemenk) paundu	201.552	Minolsky Le Brun'da zikredilen, 20
17. İran (Gence) 1727	1 divani himl=48 okka	61.547	Barkan, Kanunlar 182, Hinz, 36
18. İran Bursa 1500	1 tenbelid (tanbald)= ¹¹ "yarım at yükü= 300 lidre"	96.210	Bursa sicil

⁷ Cemeviz "une livre sottile"si 317. 75 gr.'dı; bkz. Balard, Genes, I, 52.

⁸ "Harir yükü gelip gitse 1 yükü 8 boğça imiş ve her boğçası 4'er harman imiş ve her harman, 1580 dirhem imiş (bkz. Barkan, Kanunlar, 159; Hinz 14).

⁹ Bursa mahkeme sicili (Bursa Sicili, A, 8/8, 16v) 1484 Şubat'ında Tebriz'den Bursa'ya 1000 men ipek nakli için 6000 akçaya 14 at kiraladığı bilgisini vermektedir. Başka bir seferde 400 men için 6 at kiralınmıştır; men için bkz. Hinz, 18-19.

¹⁰ 1500 yılı civarında 1 Osmanlı ipek lidresi 100 veya 120 dirhemdi.

¹¹ Bursa kadı sicilinde 1 Tüccarın elinde "18 yük 2 tenbelid ve 8 boğça" ipek bulunduğu bahsetmektedir (bkz. tablo 1-18). Böylece bu üç üç değişik tip çıkını kastediyordu. Boğça en küçük birim olduğuna göre (takriben sadece 20 kg) tenbelid, bununla yük arasında olmalıdır. Tenbelid "yarım at yükü" olarak belirlenmiştir. (Steingass, 327) Pegolotti'de ve Bursa mahkeme sicillerinde yer alan 79-80 kg'lık balyan 1 at yükünün 2 balyasından biri olabilir. 1 at yükü toplam ağırlığı 162.144 kg olan 8 boğça da olabilir ki bu tamamen iki büyük balyaya eşittir.

⁴ İtalyanca tare, Türkçe tara (dara) olan kelime Arapça 'tarha'dan türemedir (ana kütleden) atlılar şey manasına gelir.

⁵ Büyük kantar ve küçük kantar olmak üzere iki tür kantar olmasına rağmen ipek gibi kıymetli emtia için hassasiyeti daha büyük olan mizan denilen bir terazi kullanılır, Osmanlılar'ın fethedilen topraklarda ticarî vergilendirmeyi basitleştirmeye çalıştıklarını hatırlamak gerekir; Meselâ Doğu Anadolu'da 1516 - 1540 döneminde transit harçları bahis mevzuu olduğunda at ve deve yükü arasında ayırımı yapmışlar ve gümrük resmini %5'ten %2'ye indirmişlerdir; bkz. Barkan, Kanunlar 185 (Kemah, 1516).

⁶ Lucca'deki ticaret sarayının kapısının üstüne kazılan ipek torsello veya fortelloşu için bkz. F. Eder de Roover "The Beginnings and the Commercial Aspects of the Luccese Silk Industry" (Lucca'da Sanayiinin Başlangıcı ve Ticarî Mahiyeti), Ciba Review, s.2909; fardello kelimesi Osmanlı Türkçesi'nde felarda veya felar (küçük balya) şeklinde görülür (bkz. N. Beldiceanu, Actes, I, 17). Pegolotti İran'ın çeşitli yörelerindeki ipek balyalarının dara ağırlıklarının listesini vermiştir (s.300).

İpek balyaları uzun yolculuklar için itina ile hazırlanırlardı. Ham ipek önce telise denilen bir çuvala sarılır sonra sıkıca bağlanırdı. 1526 tarihli bir Osmanlı vesikasından alınan yukarıdaki tasvir¹². 14. yy'da Lucca'daki tüccarlar sarayının kapısının üstüne oyulmuş olan "fordello" veya "fardello"ya uymaktadır¹³. Bir ipek balyasının telise ve ipinden mürekkep damla 6.3 lidre veya 2.425 gr olarak hesaplanmıştır ki bu da net ağırlığın takriben %3'üdür. Anlaşıldığına göre balyalara metodları ve malzemeleri ve taranma uygulama şekli ortaçağ boyunca pek değişikliğe uğramamıştır¹⁴. Bu hususta İtalya şark usulünü takip etmiştir. 1340'larda yazan Pegolotti kıymetli emtianın bir sacco di canavaccio (kanaviçe), corda (ip) ve bir scarpigliera (du örtü) ile sarıldığını anlatmaktadır¹⁵. Pegolotti sacco di canavaccio ve sacco di giania (ginya, gina veya agina olarak da yazılır) arasında ayırım yapmaktadır. Sonuncunun tasviri (naşirin notu syf. 307 no 1'e bakın) Araplar'ın telise, tillis tarifine "palmiye yaprağının liflerinden örülmüş" çuval uymaktadır Türkiye'de telise (Türkçesi "tillis"dir) genellikle kendirden¹⁶. yapılır.

MADENCİLİKTE YÜK-KABAL SİSTEMİ

Ekserisi Osmanlı öncesi metinlere dayanan madencilik hakkındaki Osmanlı nizamnameleri hurfeten muhafazakârdırlar. Sırbistan ve Bosna'da Osmanlı öncesi ağırlık ve ölçüler için önemli bir kaynaklardır. İncelemeleri mahallî ağırlık ve ölçülerle ilgili Osmanlı siyasetinin müşahadesi bakımından özellikle ilgi çekicidir. 893-1488 tarihli Navabirdi (Novobrd) madencilik nizamnamesinden önemli bir pasaj aşağıda yer almaktadır¹⁷.

"Maden kuyusunda yapılan kazı damara ulaştığı ve cevher çıkarılmaya başlandığı zaman âlâ kalite cevherin şihsesi (şihle)¹⁸. [Bir cevher yükü] 10 lidre [gümüşe] adı kalitesi 5 lidreye ve kötü kalitesi 1 veya 2 lidreye satılır. 1 şihse cevher 120 verkçeye eşittir. 1 verkçe de 5 ilrolagi (?). Her lidreye 276 akça olarak değer biçilir. Bu kadim zamanlardan beri geçerli olan bir kaidedir. Aynı zamanda her lidre 12 ünkeye eşittir ve her ünkeye de 23 akça değer biçilir bu teyid edilmiş kanundur. 1 ünke 6 miskaldır."

Bu nizamnamede şu husus da yer almaktadır¹⁹. Yıkanmış ve temizlenmiş birinci kalite cevherin 40 himlinden 20 litre kadar ham gümüş, adi kalitesinden 12 lidre ve kötü kalitesinden 5 veya 6 lidre ham gümüş elde edilir.

N. Beldiceanu'nun şihşeyi 20 himle eş değerdeki hesabı²⁰ artırılmış cevherin (1 şihle için 10 lidre gümüş) satış değerine ve gümüşün gerçek arıtım miktarına (20 himl yıkanmış ve temizlenmiş cevherden 10 lidre gümüş) dayanmaktadır. Bu hipotez iki varsayıma dayanmaktadır. Birincisi madenden çıkarılan cevherin, "yıkanmış ve temizlenmiş cevher olarak teşhisi" ve ikincisi de ham cevherin satış fiyatının içindeki gerçek gümüş miktarına uygun olarak kabul edilmesidir.

Bu varsayımlar Beldiceanu tarafından belgelendirilmemiştir.

1 şihsenin 20 himl olduğu hususunda Beldiceanu ile hemfikir olsak bile onun himl hesaplaması (onda haml diye geçer) nizamnamelerle teyid edilmemiştir. Haml 4 kayl veya kile veya 4 kabal (kabil) olarak belirtilmiştir²¹. İkinci esas alırsak kayl veya kile Beldiceanu tarafından 20 okka (veya 25.650 kg) çeken standard Osmanlı kilesi olarak kabul edilmiştir. İkinci durumda ise 2 kabal 19 okka ve 135 dirheme (veya 24.894 kg) eşdeğer olarak kabul edilmiştir ki bu da 1536 tarihli bir Kratove maden kanununda tarif edilmiştir²². Böylece şayet 1 kile 20 okka çeken standard bir Osmanlı kilesi olarak yorumlarsa Beldiceanu 1 himlin 102.624 kg olduğu sonucuna varmaktadır.

Özellikle mahallî ölçüm sistemleri bahis mevzuu olduğu zaman kayl, kaylçe veya kile veya himl bazen Osmanlılar tarafından ölçü veya yükün genel manasında kullanılmış yahut da sadece mahallî ölçülere atıfta bulunulmuştur. Bu makalede kayl veya kile ve himlin Sırp'ın kabalı ve diğer ölçüler için kullanıldığı gösterilecektir.

Osmanlı nizamnamelerinde kabal bazan himl (veya yükün) yerine kullanılmıştır. Bazen 1 himl 4 kabala eşit olarak tarif edilmiştir. Bu takdirde himl daha büyük bir mahallî ölçüye atıfta bulunmaktadır. Gerçekten de Kratova muntıkasındaki bir madende mahallî sistem şu şekilde de tarif edilmiştir²³: "Mezkur madende kabal "kabil" 19 okka veya 135 dirhem olarak kabul edilmiştir. Bu kabalların dördü 1 himl (Anhegger'de haml) etmekte ve 3 himl de 1 hiçe teşkil etmektedir (hiçe için bkz. infra). Bu kabul edilmiş ve teyid edilmiş olan kaidedir." Saf cevherin ölçümünde kullanılan ve 4 kabal veya 5.576 kg gelen mahallî bir birimin yerine geçen mahallî bir himl vardır

12 Bkz. Dalsar, 212 (doküman 132).

13 Bkz. Ciba Review, 2909.

14 Değişik balyaların daraları Pegolotti'de verilmiştir, s.307-308; "tare di seta" için bkz. s.300.

15 Yukarıda a.g.y. 108, 308.

16 Son zamanlara kadar Kastamonu'da (Kuzey Anadolu, evvelce İran'la yakın münasebet içinde) pamuk balyası benzer şekilde yapılır: pamuk önce "tiliz"e sarılır, mesela geveş örülmüş kene dokuma sonra ipe sıkıca bağlanır, nihayet sağlam bir çuvala konur ve yine ipe bağlanır.

17 Kanun, Beldiceanu'daki taksimin, Reg. Min. 348-49.

18 Eski bir nizamnamede "şihse", "şihle" veya "şihla" (arapça yazı girecek) olarak yazılmıştır. (Beldiceanu yukarıda a.g.y. 362), Skariç, 21 ve Anhegger, 284,400 ile mukayese ediniz. Aslı Almanca "Schida" (tabaka) olan şihse aynı zamanda bir maden ocağının 64 payından 16 payı manasına gelmektedir. (Beldiceanu, Reg. Min. 304, Kanun, Djurjev edisyonu, I, 94 ile mukayese ediniz).

19 Kanun, Beldiceanu'daki faksimil, Reg. Min. 351.

20 Yukarıda a.g.y.

21 Örnek için bakınız spaho, 7-28. Almanca tercümesi Anhegger, II, 231'de.

22 Spaho, 37. Almanca tercümesi Anhegger, II, 239'da.

23 25 Muharrem 943/14 Temmuz 1536 tarihli Kratova madeni kanunu Spaho 37'de yayınlanmıştır Almanca tercümesi Anhegger, II,213' de

artık elimizde. Sonuç olarak Beldiceanu'nun şihseyi 20 okka çeken Osmanlı kilesi esas alınarak hesap etmesi kabul edilemez. Aslında da Osmanlılar tarafından daha evvelce saf cevher bahsinde olduğu gibi mahallî bir ölçüm sistemine uyulmuştur.

1536 yıllarında maden sahalarında yapılan araştırmalar esas alan bir Osmanlı nizamnamesine göre Çetvirk deneni (Sırfça-Hırvatça'da kelime manası 1 çeyrek) mahallî "kilenin" 4 "kapa"dan ve her kapa'nın da 8 "kutla"dan ibaret olduğu kararlaştırılmıştır.^{24, 25}

Metindeki Osmanlı açıklamalarında kapa okka olarak, kutla da kadeh olarak belirtilmiştir. "Her 4 kile 1 himl yapar ve her 2 kile de yarım himl yapar ki buna da polovaç denir" (polovac, Sırp Hırvatça'da poloviça, yarım demektir. Anhegger, II, 404).

Aşağıda bütün mahallî sistem Osmanlı terimleriyle ifade edilmiştir.

Tablo II

	polovaç	çetvirk	kapa	kutla
kabal				1
kutla (kadeh)			1	8
kapa (okka)		1	4	32
Çetvirk (kile)		2	8	64
Polovaç (1/2 himl)	1	4	64	128
Kabal (himl)	1	2		

Burada Osmanlı terimlerinin mahallî ağırlık sistemininkilere eşdeğer olarak kullanıldıkları aşikardır. Burada kile sadece 4 okka olarak gösterilmiştir. Osmanlı hacim ölçüsü olan kadeh veya kase 20 okka gelen kilenin % 2'sidir veya 1 kadeh 160 dirhem (buğdaya) eşittir. Fakat burada 1 okka veya kapa 8 kadeh veya kutlaya eşdeğer olarak gösterilmiştir ki bunun manası 1 okkanın 1280 dirheme eşit olmasıdır. Şayet tabelde muhtazırdaki en küçük bir birim olan kutlanın gerçeklerde tam tammına bir Osmanlı kadehi veya 160 dirhem olduğunu kabul edersek aşağıdaki eşdeğerlikleri buluruz.

²⁴ Spaho, II. Almanca tercümesi Anhegger, II, 231.
²⁵ Latince "cappa": Anhegger, II, 231, 404; "Coppo": Aguila'da bir hububat ölçüsü (Pegolotti-Estergon, 113^a, 167, 176); "kutla" (Bulgarca): 1/2 Şinik (3.207 kg)lik bir hububat ölçüsü; Anadolu Türkçesi'nde kutla (İstanbul, İzmir, Bursa, Edirne, Çanakkale) lahtadan yapılmış 12 okkalık (15.393 kg) hububat ölçüsü. (Tietze, "Slav, Lehnwörter in der Türkischen Volks sprache (Türk Halk Dilleri) Slavca Alınmış Kelimeler", Oriens, X, 20); Yunanca "hotili" 12. yy'la ait bir metinde bahs olunmuş (Schilbach, 119), 0.302 librelilik bir hacim ölçüsü idi; modern Yunanca'da (Makedonya) 11. yüzyıldan itibaren Kutla, Osmanlı Türkçesi'nde aynı zamanda kıl, kılul veya kabav (kabço) (Skariç, 1984, 401). Bu gün Anadolu'da (Erzincan) kobul, büyük bir ihtimalle Rumca "hovellion" (Schilbach 155); 107.944 litrelik bir hububat hacim ölçüsü (Selanik) olan kabal anlaşıldığına göre (Schilbach 155); Ortaya çok yaygın bir şekilde kullanılıyordu. Raslandığı diller Bulgarca (kobel: A. Tietze, 1984, 107) ve Almanca (kübel), ayrıca bkz. infra.

göstürüldükleri için mahallî terminoloji ve aletler kullanılmaya devam ederken Osmanlı memurlarının doğrudan kontrolü altındaki rafineriler ve darphanelerde Osmanlı teknik terminolojisi ve ağırlıklar ve ölçüler kullanılmıştır. İlginç bir misal olarak darphanede gümüş ölçmekte kullanılan mahallî bir ölçü olan pintar yerini 893/1488'de Osmanlı dirhemine bırakmıştır. Srebreniça darphanesinde darphaneden sorumlu olan Osmanlı memuruna (sahibü'l-ayar) teslim edilirken gümüş tartmakta mahallî ölçü olarak pintar kullanılmıştır.²⁶ 1 pintarın 1150 Osmanlı dirhemi geldiği kabul edilirdi. 904/1498'de hükümet müfettişi sahibü'l-ayarı kullandığı iki pintarın resmi ölçüden 12 şer dirhem daha ağır olduklarını başkaca iki pintarın bunlardan 11'er dirhem daha ağır olduklarını bildirdi. Sahibü'l-ayar gümüşü madencilerden pintarla alıp darphaneye dirhemle teslim ettiğinden her 1150 dirhem gümüşten 11 veya 12 dirhemi zimmetine geçiriyordu. Müfettişin raporunda merkezî hükümetin Srebreniça Sahibü'l-ayarı'na mahallî pintar almak üzere payitahta damgalanmış minî dirhemler gönderildiğini öğreniyoruz.

Tablo IIIa

Yük hayvanlarının çektiği ağırlıklar

	Deve	At	Katır	Eşek
2 Buliet	500-550 libre (226-269 kg)			
3 yy. Hinz 13,14				100 man=833kg
4 Bursa sicill		214 kg ipek		
5 yy. Güçer	200 okka (256 kg)			
6 yy. Chesney, I.	500-600 libre (244-293 kg)			
7 yy. P. Mason; I.	2 balya=552 libre (270 kg)			
8 yy. Tavernier	6-700 Fransız libresi (293-242 kg)			
9 yy. İran Steens-	36 men-i şah veya 200 kg			
10 yy. O Kurmuş, 70	250-450 kg			
11 Konsolosluk ra-	240 okka (307 kg)	120 okka 153 kg		60 okka (76, 868 kg)
12 Konsolosluk ra-	560 libre 253 kg	364 libre 164 kg	420 libre 190 kg	168 libre (76 kg) veya 252 libre (114 kg)
13 Ave B. (64.341)	2 yük= 6 CWTS (taş yükü) (314 kg)	2 yük= 3.5 CWTS (taş yükü) 157 kg)	2 yük= 3.5 CWTS (taş yükü) 157 kg)	2 yük 2 3 CWTS (taş yükü) 135 kg 4

N. Çığatay, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Maden Hukuku ve İktisadiyatı Hakkında Vesikalar", bu çalışmada bölüşme eski çağlardan beri Akdeniz ülkelerinde kontratlarda toprak ürünlerinde mallarda ve genilerde kullanılmıştır.

Tablo III

1 kutla = 1 kadeh = 160 dirhem = 513.12 gr.
1 kapa = 8x0,513 = 4.104 kg
1 çetvirk = 4x4.104 = 16.416 kg
1 polovaç = 2x16.416 = 32.832 kg
1 himl (kabal) = 2x32.832 = 65.664 kg

Aynı yörede her maden kuyusunun (veya çah) 64,66 veya 68 satır hissesine bölündüğüne ve sahiplerinin masraflarla elde edilen cevheri sahip oldukları hisse adedine göre pay ettiklerine işaret etmek gerekir²⁶. Maden cevheri 2x4x8 tarzındaki ölçüm sistemine göre hisse sahipleri arasında kolaylıkla pay edilebiliyordu. En büyük birim olan himl veya kabal 2x64=128 kutladır.

Diğer taraftan ise İzvornik (Zvornik) maden sahasındaki vergilemede tahıl ölçeğinin birimi olarak kullanılan kile 1508 nizamnamesine göre²⁷, resmen 33 Osmanlı okkası olarak tesbit edilmişti ve her himl 4 kilo veya 132 Osmanlı okkası = 109 kg'dan müteşekkildir. Burada yarım himl (66 okka) madencilik nizamnamesindeki himle eşitti.

Kısacası bu bölgede Osmanlı kilesinin 20 okka gelen Osmanlı ölçüsü yerine değil de tahıl ve maden cevherinin ölçümünde kullanılan mahallî standard hacim ölçüsünü işaret ettiği aşikârdır.

Böylece 1 kutla=160 dirhem ve 1 himl= 65.664kg esasına dayanan 1 nolu tablo gerçek durumu yansıtabilir.

Osmanlı nizamnameleri kabalı "1 hayvan yükü cevher" (Anhegger, II, 286) ve hiyeçayı (hiççe) "2 bargir çektiği cevher yükü" (Skariç, 10) olarak tayin eder. Madencilikte kullanılan bu ağırlık ölçülerinin bu yöredeki yük hayvanlarının özellikle atların kapasitesine isnad ettiği hiç şüphe yoktur (bkz. Tablo 3 a).

Diğer taraftan ise hiyeça (hiççe) aynı Osmanlı kaynaklarında "1 sandık ölçü" olarak tarif edilmiştir (Djurđev, I, 95). Çok büyük miktarlardaki inşaat kumunu tepesi ve tabanı açık büyük sandıklarda ölçmek adeti Türkiye'de halen vardır.

Baktria (Asya) devesi 1 hecinden daha fazla yük taşır ve Anadolu'da da değişik yük taşıma kapasitesi olan melez develer vardı. Fakat genel olarak 1 atın 1 eşeğin 2 misli 1 devenin ise 1 atın 2 misli yük taşıdığı kabul edilmiştir. Bu Osmanlı nizamnamelerinde müteakbil yüklere uygulanan pazar bacaları ile teyid edilmiştir. Buna göre her deve yükü için 1 akça her at yükü için 2 akça ve her eşek yükü için 1 akça bac ödenirdi.

Sırbistan'daki maden sahalarında cevher çıkarma işinde yerli madencilik

Madencilik sahasında uygulanan Osmanlı ağırlık ölçüleri bakımından R. Anhegger²⁹, ve N. Beldiceanu³⁰. Osmanlı madencilik nizamnameleri hakkındaki yayınlarında lidre ile lodranın Osmanlı metrolojisinde farklı ölçü birimleri olmadığı görüşündedirler (bkz. Tablo IIIb) Aslında ise Osmanlı lidresi ipek ve gümüş gibi kıymetli emtia için kullanılan bir standart ölçü iken lodra bakır demir ve kalay gibi nisbeten daha ağır ve ucuz malların ölçümünde kullanılan kantarın bir parçasıydı.

II. Bayezid döneminin madencilik nizamnamelerindeki ifadeleri mukayese eden (Kanunname, Paris, no 85, varak 257 ve 267). Beldiceanu 1 lodra gümüşün 115 dirhem veya 368.805 gr. geldiği sonucuna varmaktadır (1 dirhem= 3.207 gr)³¹. Fakat bu dönemde bu ağırlıktan bir lidre ve lodra bilinmemektedir. Burada ortaya çıkan soru Lidre'nin Osmanlı öncesi mahallî bir litra (lidre) olup olmadığıdır.

Novobrdo nizamnamesinde yer alan 1 lodranın 12 onkiye eşit olduğu ifadesini kullanan Beldiceanu 1 onkinin = 115/12=958 dirhem veya 30.73 gr. olduğunu bulmuştur³². Aynı nizamnamede ayrıca 1 onkinin (ünke) 6 miskala eşit olduğu belirtilmektedir. Böylece Beldiceanu'ya göre 1 miskal=115 dirhem (1 lidre)=1.59 dirhemdir. Fakat bütün diğer Osmanlı kaynakları standard miskali 96 şa'ir (dane) ve 1.5 dirhem olarak, lidreyi 100 dirhem olarak ve lodrayı 176 dirhem olarak tanımlamaktadır (sadece Halil lidrenin 120 dirheme eşit olduğunu yazmaktadır)³³.

Bir sonuca varmak için maden sahalarındaki kile, himl ve okkada olduğu gibi 115 dirhem veya 368,805 gr. gelen lidrenin Osmanlı öncesi mahallî bir lidre olduğunu öne sürmek mümkündür (ne gariptir ki Torino librası 368.91 gr. gelmektedir ve biz Osmanlıların fethinden önce İtalyanlar'ın Sırp gümüşünü ithal ettiklerinin biliyoruz)³⁴.

²⁶ bkz. Anhegger, II, 228; Beldiceanu; Reg. Min. 86, 4,8,32,64 tarzındaki bölüm cihanşumuldür, şekildeki bölüme eski çağlardan beri Akdeniz ülkelerinde kontratlarda toprak ürünlerinde mal ve genilerde kullanılmıştır.
²⁷ Djurđev, I, 99.

²⁹ bkz. c.I, 70-71, not 33 ve 34 ve c.II, Sicill 409, 421; Sadece lodradan bahsolumuştur.
³⁰ Reg. Min 279-307; Glosaire (sözlük kısmı), Djurđev 200'de lodra olarak okunur.

³¹ P. 294: lodra.
³² Kanun Beldiceanu 349'daki faksimil metni, tercümesi 233'de "Kâhâne (dökümhane) resmi her 114 dirhem için 1 akçadır", y.a.g.y, 351.
³³ bkz. Turcica XIV, 324.
³⁴ Ronald E. Zupko, British Weights and Measures, (İngiliz Ağırlık ve Ölçüleri) Madison: The University of Wisconsin Press, 1977, 188, Cirkoviç 74-77 ile mukayese edin.

Tablo IIIB

Sırbistan Maden Sahalarında Kullanılan Osmanlı Menşeli Ağırlık ve Ölçüler

	Eş değerdeki Osmanlı ölçüsü	Ne tartımında kullanıldığı	Kaynak
Dirhem	(64 şa'ir)	gümüş ve altın	Anhegger, Beldiceanu= index
Miskal	(96 şa'ir)	altın	Anhegger, Beldiceanu=index
Ünke (onki, onca)	6 miskal	özellikle altın	Beldiceanu, Reg. Min. 233-349
Lidre	120 veya 100 dirhem	ham ipek	Beldiceanu, yukarıda adı geçen 1336-1337, mukayese edin Turca XIV s.328
Lidre	12 ünke= 72 miskal veya 115 dirhem	gümüş	Beldiceanu 233,294, 295,297, 349'da
Çeki 100	dirhem	gümüş	Anhegger, I, 71
Çeki	250 okka	odun, taş	yukarıda adı geçen yer
Lodra	176 dirhem	bakır	Anhegger, indeks 415
Okka	400 dirhem	Standard ağırlık	
Kantar	100 lodra	kurşun	Anhegger, II, 232
İstanbul kilesi	20 okka	tahıl, maden cevheri	Anhegger, indeks 414
Himl (yük)	4 kile= 32 lodra		bkz. İnfra
Himl (yük)	mahallî ölçüler	maden cevheri, kömür, kum, değişik yükler	bkz. İnfra
Hegbe (Heybe)	çift gözlü eyer torbası		
Bilek (Bileg)			Beldiceanu, indeks 398
Zıra'	100 parmak		Anhegger, II, 232, 241, 111, 486
parmak			Beldiceanu, age. 358 takriben 1336 tarihi
Tonluk	1 elbiselik kumaş		
Kulaç	=1 Alman Lachter (Klafter)=1.71 metre		Beldiceanu 300
Tekne	kap	tuz	Anhegger, I. 45
Karın		iç yağı, şarap	tulum

ZİRAİ VERGİLENDİRMEDE KULLANILAN YÜK - KABAL (LUKNO) SİSTEMİ

Maden sahalarında uygulanan yük - kabal sistemi anlaşıldığını gören Sırbistan'da kullanılan genel metrolojik sistemdir. ve kendisinden önce Roma Bizans metrolojisiyle ilgisi vardır³⁵. Dr. Duşanka Boyaniç derinlemesine

³⁵ Fragments d'un recensement collectif et d'un recensement détaillé du Sandjak de Vidin dans la seconde moitié du XV siècle, Belgrad=Istorijski Institut, 1973 (Sırpça), özet Fransızca, 182-183. Bizans Metrolojisi'yle münasebeti için yukarıda dipnot 24'e bakın.

bir araştırmayla bu mevzuyla bazı önemli açıklamalar getirmiştir³⁶. O arı çarı Duşan'ın kanunnâmesine göre bir baştınaya sahip her köylünün bir devlete veya onun taşradaki askeri temsilcisine "vergi" vermesi gerektiğini işaret etmiştir. Bu "vergi" ya bir ölçü (kabal) buğday şeklinde ya onun eşdeğerinde nakit olarak ödeniyordu. Dr. Boyaniç bunun ağırlığının 15-16 kg olduğunu ve nakit eşdeğerinin de 1 altına eşit olan 12 dinar olarak tesbit edildiğini ilave etmektedir. O ayrıca bunun aslında eski kabal malî sistemiyle ilgili olduğuna ve bu sistemin temel özelliklerinin Osmanlı idaresi altında devam ettiğine işaret etmektedir. Kabal ortaçağ kabal ağırlık sisteminde 12 kaballık 12'li sistemin bir parçası olarak belirlenmiştir. Daha büyük bir ölçü olan krına ise 2.12 kabaldır. kabal sistemi Osmanlı hakimiyeti altında ziraî vergilendirmede kullanılmıştır. (bkz. ilave). Fakat bir ölçü hububat için sinonim mahallî bir birim olan lukno (Osmanlı Türkçesi ile lukna) daha yaygın bir şekilde kullanılmıştır³⁷. Biz kabal teriminin ve sisteminin Osmanlı idaresi altında Bosna ve Yukarı Sırbistan'ın muhafazakâr madencilik nizamnamelerinde daha mükemmel bir şekilde kullanıldığını göstermeye çalıştık³⁸. Lukno sisteminde 1 lukno buğday 2 polukniceden meydana geliyordu (1348'de bu belgelenmiştir). Sistemde 12 lukno ve 24 lukno buğdaya tekabül eden daha büyük birimler mevcuttur ve bunlar ziraî vergi sistemine yakinen bağlıydılar³⁹. Eski Osmanlı defterlerinde lukna terimine rastlarken daha sonrakilerde bu kile ya yük (himl) olarak değişmiştir.

Köylülerin vergilendirilmesiyle ilgili olarak lukno, kile veya yük (himl)le ilgili olarak Osmanlı hukukî metinlerini bir inceleyelim⁴⁰.

Tuna boyundaki Aşağı Sırbistan doğrudan Osmanlı idaresi altına oldukça geç girmiştir (Önce kısa bir süre 1439 ile 1444 arasındaki kısa bir dönem ve nihayet 1459'da). Osmanlılar genellikle fethedilmiş bir ülkeyi kendilerine bağlarken ölçü sistemlerinin de dahil olduğu fetih öncesi mahallî kanun ve âdetlerin muhafaza edildiğini bir geçiş dönemine izin verirdi. Onlar bu siyaseti Eflaklılar derbendciler (dağ geçitlerinin muhafızları) ve madenciler gibi devlete verdikleri belli hizmetin karşılığında özel bir statüde faydalanan gruplara daha uzun bir süre daha fazla bir hak görüşle uygulamışlardır.

872/1467 tarihli bir Osmanlı tapu defterindeki bir kayıt luknanın tarifini şu şekilde yapmaktadır⁴¹.

³⁶ Yukarıda zikrolunan, 182; M. Vlainac, Wörterbuch unserer alten Masse und Gewichte, (Eski Ölçü ve Ağırlıklarımızın Sözlüğü) 4 cilt. Belgrad 1961-64 (Sırpça)'dan faydalanmam mümkün olmadı.
³⁷ "Dans le système serbe des mesures, on ne utilise pas les appellations de 'lukno' et de 'kaba' pour les mesures de blé" (yukarıda a.g.y. 183), Osmanlılar zamanında kabal vergilendirme sisteminde hububat ölçüsü olarak kullanılmaya devam etmiştir. (bkz. Ek.II.).
³⁸ 859/1455 tarihli Defter-i Mufasssal-ı Vilâyet-i Vilk, H. Hacıbegic, A.Handzic ve E. Kovaçević, Saraybosna 1972'de hububat ölçüsü daima luknadır.
³⁹ Boyaniç "Passage", 105-108; S. Cirović 78-82.
⁴⁰ 1 altın vergi veya eş değeri olan 24 gümüş sikke Akdeniz memleketlerinde temel ziraî şahıs vergisi olarak Diokletian zamanında Osmanlılar'a kadar süregelen "jugatio-capitatio"dur. Bu konu üzerine bir araştırma hazırlıyorum.
⁴¹ B.A. Maliyeden Müdevver, No 5 bkz Ek III.

Bu metin sicildeki nizamların detaylarını vermektedir (Branicevo çağının).

Bu sancağın ölçüsü mahallî terminolojiye göre luknadır ve 4 Ed. kilesine eşittir. Böylece 1 lukna buğdayın fiyatı 12 akça olarak hesap edilmiştir ve 1 lukna arpa, yulaf ve darının fiyatı 10 akçadır ve 1 med (taze şarap veya şarap) 15 akça ve 1 çift büyüklüğündeki her çiftlik⁴² Tar. sahibine 1 araba yükü odun ve 1 araba yükü saman verecektir veya onakdî eşdeğeri olan odun için 2 akça, saman için 5 akça verecektir. Dom. vergisi iki baş için 1 akçadır. Ayrıca her üç koyun için 1 akça bunu alma hakkı olan kişiye ödenecektir. Geriye kalan ürünler için rüsum ve salarî alışılagelmiş âdetlere göre hesaplanıp kaydedilecektir. Toplam meblağ da buna göre sicile kaydedilecektir.

Sicilde ise rüsumlar genellikle lukna olarak bazan da kabal olarak almaktadır.

Vilk sancağının Yukarı Sırbistan Evail-i Receb 859 (Haziran 1455) tar. daha eski "detaylı" bir sicilinde hububat rüsumları lukna olarak verilmiş şarap çoborla ölçülmüştür⁴³.

Osmanlı idaresi altına oldukça geç giren Kuzey Sırbistan, Bosna Kuzey Arnavutluk'ta mahallî ölçü sistemlerinin hemen hiç değişmediğini görüyorum. Bu bize Osmanlı idaresi altında metrolojik sistemlerin aslî lasyonundaki yavaş prosesi takip etme imkanını sağlamaktadır. Müşah. edildiğine göre genelde Osmanlılar, temelde askı sistemleri muhafaza etmişler ve genellikle yaptıkları tek değişiklik eski terminolojinin kendi minolojileriyle basit bir şekilde yer değiştirmesi olmuş ve asıl ağırlıklar ve hacimlerde ya cüzi değişiklik yapılmış veya hiç yapılmamıştır. K. lukno veya moz yerine Osmanlı terimleri olan himl (yük) veya kila kullanılmasının modern araştırmacıları çoğu kez şaşırtması işte budur.

4,5 ve 6 nolu tablolarda Osmanlı öncesi sistemler Osmanlı kanunlarında görüldükleri şekilde tesbit edilmeğe çalışılmıştır.

Tablo 4

SIRBİSTAN, BOSNA VE ARNAVUTLUK'TA ÖLÇÜLERİN OSMANLI ÖNCESİ SİSTEMİ

	Eşdeğeri	KABAL SİSTEMİ kg	Kaynak
Hiçe ⁴⁴ büyük	24 kabal 12 kabal		Kanun, Djurjev neşri, 95, Skariç ve Spaho tarafından yayınlanan ve Anhegger II, 232,239,276'da zikredilen belgeler: Paris No 85 Beldiceanu'da 345'de; Bojanic, Pasaj 107-111
maden cevheri)	4 kabal= 77 okka ve 140 dirhem	99.576	Spaho= bkz. Anhegger, II. 239
maden cevheri)	19 okka ve 135 dirhem	24.894	Kanun, 943/1536 Spaho neşri=bkz. Anhegger II. 239, 403
küçük (hububat)	14 okka	15-16	Bojanic, 182
büyük (hububat)	140 veya 144 okka veya 2 at yükü maden cevheri	180-185	Bojanic 182, 184 (hububat); Skariç, 1.9 maden cevheri

KABAL SİSTEMİ (KRATOVO)

kabal, maden	2 polovaç= 20480 dirhem	65.664	Kanun 943/1536; Spaho edisyonu, bkz. Anhegger, II. 231
	2 çetvornik= 10240	32.832	Terimin etimolojisi için bkz. Anhegger, I, 70-71, II, 403-4
	4 kapa= 5120 dirhem	16.416	
	8 kutla=1280 dirhem	4.104	
	160 dirhem	0.513	

ŞİHSE (ŞİHTA) SİSTEMİ (NOVOBRDO)

şihse ve-	=120 verkçe	1313.280	Kanun, Paris no 85, faksimile= Beldiceanu, 348, 349. Beldiceanu'da s.304:1 şihse=20x102.624 kg veya 20x=102.624 kg veya 2.052,48-kg. 1 himl kabal sistemindeki gibi 65.664 olarak alınmıştır.
	5 "ilrvlagi"	10.944	
		2.188	

42 bkz. Turcica XIV (Paris 1982), 121.

43 bkz. dinar 23; Çelbi bu sicilde aynı hacim ölçüleri bölümünde de okunmaktadır.

Özellik kanununda, Djurjev I. 95, bunun hiçe olarak okunması belirtilmiştir. Bu terim Trepça kanununda, Paris No 85, 236 b; "bir yük (maden) için hyca" olarak tarif edilmiştir (hyca yani himl). Bac, Osmanlı uygulamasında daima yük (himl)e tatbik edilirdi. Bir masraf hesabında "hyca kömür" ifadesini buluyoruz (264b, Beldiceanu'da neşredilen metin, s.345); "maden 4 kibila (kibila) eşit olunan ve hyca denilen bir kutuya doldurulurdu", olarak tarif edilmiştir (Kanun, Beldiceanu, 95, 1548 tarihinde).

Tablo 5

OSMANLI ÖNCESİ ÖLÇÜ SİSTEMİ SİRBİSTAN, BOSNA VE ARNAVUTLUK'TA ÖLÇÜMÜN OSMANLI ÖNCESİ SİSTEMİ

LUKNA SİSTEMİ (SİRBİSTAN'DA HUBUBAT İÇİN)

Eş değeri	Kg	Kaynak
Smederevo Luknası	2 Luknice=7kile01 40 veya 144 okka	185.320 veya 191.851 kg
Braničevo Luknası (Luknice)	6 (po) Luknice=72 Okka	93.360 (veya 234.132)kg
Poluknice	12 okka	15.393kg
		Bojaniç 183; Mc Govan, 166 Bojaniç, 183 Bojaniç, 183

BOSNA VE HERSEK'DE HUBUBAT ÖLÇÜMÜ

Saray Kilesi	50,64 veya 66 okka, 1565'de 60	Kanun, Djurjev Edisyonu, 35, 40, 61
Kilis Kilesi	66 okka	Yukarıda 123'de zikredilen
Izbornik Himli	4 kile=132 okka	Yukarıda 99'da zikredilen
Izbornik Kilesi	33 okka	A.g.e.

MOZ (MODİUS) SİSTEMİ (ARNAVUTLUK)

Moz (himl veya yük)	2 karta=160 okka	205.280	Kanun, Djurjev. 182; Pulaha 18-22
Karta	80 okka	102.640	Pulaha, 19; İnalçık, Arvanid, 123; Djurdjev, I. 183.
Bar (harre)	6 İstanbul kilesi=120 okka	153.936	bar < Albanca barrë moz < mod < modius
Himl	6 İstanbul kilesi 120 okka	153.936	Kanun, Djurdjev edisyonu 168; Pulaha, 19
İstatra veya Ustatra ⁴⁵	400 lodra= 176 okka	225.772	Trepca kanunu, 893/1488: Paris 85, yazma: Beldiceanu 343; (Beldiceanu'da s.291, İstarta)

⁴⁵ İstatra kelimesinin etimolojisi Roma devrine kadar uzanır: İstateri Roma İmparatorluğu'nda *stater* yüklerin tartılmasında kullanılan bir kantardır: Schilbach 183; İslâm dünyasında *istâr* birimi olduğu *kiçüktü* - 1 *istâr* - 6 3 dirhem (Hinz 15); *Mevkufâtü l*, 152; 6 1 dirhem, 15. yy - 5 2 başlangıçta 1 *modiusta* 4 karte (karta, quarta) vardı: F. Cordignano, *Catesto Veneto di Skutari...* I. Roma 1942 40; S. Pulaha 19'da zikredilmiştir; Pulaha, 21-23, Arnavutluk'ta Venedik vergi sisteminin "Osmanlı terminolojisine adapte edildiğine" inanmaktadır. 4 *sterin* (statio) 1 *modius* (moz) yaptığını hatırlamak gerekir (bkz. aşağıda dipnot 44); asıl hububat ölçüsünün dörtte biri (Pegolotti 409'daki *quartiere* ile mukayese ediniz) Akdeniz ülkelerinde bizzat *modius* hâle gelmiştir (bu *soya* *hılgiller*'de olmuştur; bkz. R.E Zupko, British Weights, *endesck: Quarter*); Osmanlı hububat ölçüsü olan kile 4 *sinikten* müteşekkildir (*sinik*).

Tablo 6

TUZ ÖLÇMEK İÇİN SAPO VE MUZUR

Yer ve Tarih	Osmanlı ölçüsü	Kg	Kaynak
Selanik, 1478, Tuz için	1 muzur=45 okka	57.726	Anhegger ve İnalçık, Kanunname, 34.
Osmanlı öncesi ölçüsü			
Silistre, 16 yy,	1 muzur=5 Silistre	192.420	Silistre, BA,T No 483
Pirinç için	Kilesi=150 okka		
Avlonya, 1583	1 muzur=32 okka	41.049	İnalçık, Arvanid, 126
İskenderiye (Arnavutluk)	1 muzur=50 okka	64.140	Pulaha, 18-21
Ahyolu (Anchialas)	1 muzur= 2 vezne=90 okka	115.452	Güçer, I.F.M, XXIII, 123
Efflak (kaya tuzu)	1 parça=100 okka	128.280	BA. Mühimme 83, doküman 151
Kefe 1542, tuz	1 sapo= 16 keyçe	410, 416	Berinde-i- Veinstein, Kefe, Kanun, 74

İbrail, Midilli (Mytilene), Rodos, Kızılca tuzla (Çanakkale boğazı yakınında), Saruhan ve Ragüza'da (Dubrovnik), tuzlalarda kullanılan ölçü kile idi. Mensura, misura, misur ve musurion bkz. Schilbach 280.

VERGİ BİRİMİ OLARAK YÜK: "BİR ÖLÇÜ BUĞDAY VE BİR ÖLÇÜ ARPA"

"Hane başına 1 ölçü buğday ve 1 ölçü arpa" tarzındaki vergi sistemi Balkanlar'daki Osmanlı ağırlık ve ölçülerinin menşei gösteren ilgi çekici bir husustur ve aynı zamanda Osmanlı öncesi hububat vergi ölçülerinin bütün Rumeli'de kullanıldığını göstermektedir. Osmanlı Tapu kayıtlarında belgelendiği üzere bir veya iki ölçü buğday ve bir veya 2 ölçü arpa şeklinde aynı olarak verilen çok eski bir hububat vergisi Osmanlı vilayetlerinden Sofya, Semendire, Braniçeva, Bosna, Hersek, Arnavutluk ve Yunanistan'da devam etmiştir.

"1 ölçü buğday ve 1 ölçü arpa" tarzındaki eski vergi Osmanlı idaresi altında özel bir statü tanınmış olan gruplarda daha uzun ömürlü olmuştur. Arnavutluk'ta Tepedelen ve Ohri'deki dağ geçitlerini muhafaza etmekle görevlendirilmiş köylü reaya olan derbentçiler bazı vergi mükellefiyetlerinden muaf olmakla beraber yine de her hane tımar sahibine 1 kile buğday ve 1 kile arpa vermekle yükümlüydü⁴⁶. Tepedelen sicilinde bahis mevzu kilenin mahallî bir ölçü olduğu ve birbuçuk İstanbul kilesine eşit olduğu özellikle belirtmiştir. Bosna ve Hersek'de de özellikle derbentçiler arasında 1 ölçü buğday ve 1 ölçü arpa tarzındaki eski âdet devam etmiştir bkz. Tablo 7).

⁴⁶ 991/1583 tarihli Avlonya tahririnde (H. İnalçık edisyonu, suret-i defter-i Sancak-ı Arvanid, Ankara, TTK, 1954, 125) derbentlerle ilgili kanunda şöyle denmektedir: "Yetişkin erkekler kile başına, ispençe için 10 akça ödeyeceklerdir... Evli olan erkekler 1.5 kile buğday ve 1.5 kile arpa teslim edeceklerdir- baltis mevzuu kile İstanbul kilesidir-. Ispençe için "Osmanlılar'da Raiyet Rüşumu" makaleme bakınız, Belleten XXIII Ankara, 1954, s. 602-608; D. Bojaniç- Lukaç, "Dela nature et de l'origine de l'ispence" (Ispençenin Yapısı ve Menşei Hakkında), Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, c. 68, Viena 1976, 9-30; Ohri Sancağı'ndaki aynı husus için bkz. Ö. Lütfi Barkan, Kanunlar 294-314.

özellikle belirtilmiştir. Bosna ve Hersek'de de özellikle derbendciler arasında 1 ölçü buğday ve 1 ölçü arpa tarzındaki eski âdet devam etmiştir (bkz. Tablo 7).

Tablo 7'de görüleceği üzere bu vergi ister Osmanlı öncesi ismini muhafaza etsin isterse bu takdirde sadece ölçü manasına gelen kile ismini almış olsun kullanılan ölçü tipine göre bölgeden bölgeye değişiklikler arz etmiş, buna yük veya denk denmiştir.

Tablo 7

Yer ve Tarih	Vergi ve kullanılan ölçü	Kg olarak ağırlık	Kaynak
Pravadi ve Üsküdar (Bulgaristan) 1455	Beylerbeyinin tüm hububat geliri yarı yarıya olmak üzere 15 mud buğday ve arpa	6927.120	Cevdet no 89
Semendire (Sırbia) 1527	1 yük (100 okka) ve 1 kile (20 okka) buğday	128.289 (1 yük) 25.656 (1 kile)	Barkan, Kanunlar 325-329
Mora, 1499	2 ster buğday 2 ster arpa	221.604 libre ? (buğday)	Devlet müsadereci, sonu 1057
Tepedelen, 1506	1 kile buğday ve 1 kile arpa	38.484 (1 kile)	B.A. T.T. no 34: Derbendciler
Delvine, 1506	1 kile buğday ve 1 kile arpa	?	a.g.e
Peremedi, 1506	1 denk buğday ve 1 denk arpa	?	a.g.e
Bosna ve Hersek, 1539	1 kile (66 okka) buğday 1 kile arpa	84.664 (1 kile)	Djurdjev, I, 40-50: Derbendciler
İzbornik, 1548	2 kile buğday ve 2 kile arpa (1 kile=33 okka)	84.664 (2 kile)	101 a.g.e
Hersek, 1638 Derbendciler	2 kile buğday ve 2 kile arpa (1 kile=60 okka)	76.968 (1 kile)	a.g.e, 144
Agriboz (Euboea), 1569	1 yük (160 okka) buğday ve arpa yarı yarıya olmak üzere	205.248	Barkan, Kanunlar, 341-4

Sofya vilayeti kanunnamesine 1525'de ilave edilen bir belgeye göre⁴⁷. Sofya, Samakov, Şehirköy (Piro) ve Berkofça havalisinden bir grup gayrimüslim reaya rüsum-ı örfiyye ve salariyye ilaveten tımar sahiplerine resm-i

47 1 ster (stavio) Venedik'te 83.31 libre Koron ve Modon'da ise 110.802 libre idi (hububat); Schjlbach 286: 2 Arles "setieri"-1 Cenova minası =107.7 libre; Heers, Piccomiglio 21; takriben 920m' olan stier -dönüm 1 stier tohumla ekilebilen alandır; Bianchi I, 885 "Quattro staia Veneti fanno un moggio Padovana" (Dört Venedik staia 1 Padua moggiosu eder) G. Boerio, 705; kelimenin etimolojisi Latince sextarius veya 6 da birdir (ya.g.y); bkz. dipnot 43a-istatra ve quarta.

48 Barkan, Kanunlar, 252.

harman adı altında iki ölçü (kile) buğday ve iki ölçü arpa ödediklerinden kayetçi olmuşlardır. I. Süleyman 1521'de Belgrad'a müteveccihen bu yönde olduğundan reaya onun oluşundan yararlanmış ve bu verginin kaldırılması için ona baş vurmuştur⁴⁹.

Aynı yöredeki müslüman köylüler sadece resm-i örfiyye ve salariyye diyorlardı. Gayrı müslim reaya 2 ölçü buğday ve iki ölçü arpadan müzekkil ilave hububat vergisini Osmanlı öncesi devirlerde bu asıl hububat vergisi olduğundan çifte vergilendirme olarak yorumluyorlardı⁵⁰. Birinci Süleyman adaletini gösterme kararıyla bu vergiyi kaldırdı ve gayrı müslim reayanın resm-i örfi ve salariye ödemelerini emretti. Fakat imparatorluk sülale resmen kaydedilmiş olan tımar gelirlerinin bu karar sonucunda önemli ölçüde azaldığını gören tımar sahipleri meseleyi 1521 yılı seferinden sonra Bab-ı Âli'ye götürdüler. Sultan da eski kararını iptal etti ve bölgedeki gayrimüslim reayanın resm-i örfi ve salariyye ilaveten eskiden olduğu gibi resm-i harman ödemelerine emretti⁵¹. Vilayetin yeni yapılan tahririnde tahrirci bu verginin Osmanlı fethinden önceki dönemde alındığı ve çok eskiden beri yerleşmiş bir âdet olduğu yolundaki yaşlı kişilerin ifadesinin doğru olduğunu tesbit edebilmiş olduğunu kaydetmiştir. Bunu belirten belgeler mahallî kadılar tarafından tanzim edilmişti. Bunun üzerine Babıali emri tasdik etmiş böylece resm-i harman yeniden yürürlüğe girip resm-i sicile geçirilmiştir. Bulgar çarı Samuel zamanında bile (1014) Bulgar köylülerinin hububat vergisi olarak 1 ölçü buğday ve 1 ölçü arpa verdikleri zikrin⁵².

Eski hububat ölçüsünün anlaşıldığına göre Osmanlılar tarafından iki küçük nizamî Osmanlı İstanbul kilesine (20 okka veya 25.656 kg) eşdeğerde mahallî kile olarak (50 okka ve 64.140 kg) kabul edildiğine dikkat edilmelidir. Aynı şekilde Semendire Sancağı'nda özel bir statüye karşı (1527) kayette bulunmuşlardır⁵³. Tahrirci raporunda sancak beyinin maiyet halkı ve hayvanları için buna ihtiyacı olduğu ve bu âdeti kaldırmanın mümkün

49 Tımar sahiplerine iltimas geçmek isteyen tahrirci-müfettiş raporunda bölgenin sıradan reayasına değil sadece koyun tüccarları ve araba sürücülerine atıfta bulunmaktadır. Reaya gelip şikayetlerini haksızlığın tahlihi için son merci olarak kabul edilen Sultan'a doğrudan doğruya yaptılar (bkz. eserim olan *The Ottoman Empire: The Classical Age (Osmanlı İmparatorluğu Klasik Dönem)*, Londra ve Newyork 1973, s.89-93).

50 bkz. I. Süleyman'a atfedilen Kanunname TOEM edisyonu, s.62; ve Barkan Kanunlar 36; Ayrıca benim "*Süleyman the Lowever and Ottoman Law*" (Kanunî Süleyman ve Osmanlı Hukuku), *Archipum Ottomanicum* I, 1969, 130-136.

51 Salariye veya salarık hakkında y.a.g.y. (31-2; "*Adaletnâmeler*", Belgeler III, 1965, 73-75).

52 Çjireçek, *Geschichte der Bulgaren* (Bulgarlar'ın Tarihi), Prag 1876, 410.

53 Barkan, Kanunlar, 325-9'daki 937/1527 tarihli kanunlar.

olmadığını kaydetmiştir. Binaenaleyh tahrircinin uzlaşma teklifi uygulanmış ve buna göre her köyde her 15 hanenin 1 yük (5 kile veya 100 okka) arpa veya her üç hanenin 1 kile (20 okka) arpa ve 25 hanelik veya daha büyük her köyün 1 kile (20 okka) buğday vermesi kararlaştırılmıştır.

1 ölçü buğday ve 1 ölçü arpa tarzındaki verginin en eski bahsi 14. yy'a muhtemelen Bizans Trakyası'ndaki Osmanlı fetihlerinin başlangıcına uzanmaktadır. Bir dağ geçidini muhafaza etmekle görevlendirilmiş Kızıldeli ailesinin⁵⁴ vakıf mezraasında her hristiyan köylü hanesinin vakfa "1 kile buğday ve 1 kile arpa" vermekle yükümlü olduğu kaydedilmiştir.

II. Andrenikos tarafından yürürlüğe konan fitokrion namındaki Bizans vergisi "her ziraat işçisinin devlete ürününün bir kısmını aynı olarak zeugarion başına 6 modioi buğday ve 4 modioi arpa olarak ödenmesini öngörüyordu"⁵⁵. Manastırlar bile bu vergiden muaf değillerdi. Bu verginin zeugarion başına (Osmanlı çift hanesi) tesbit edilen miktarda aynı olarak ödeneceğine dikkat etmek gerekir. 6 Bizans "modioi"si (Selânik) takriben 140 kiloya veya 54 Osmanlı kilesine tekabül ediyordu⁵⁶. Bu vergi âcil bir mali krizden dolayı yürürlüğe sokulmuştu. Ostrogorsky bunun "yeni bir vergi" olduğunu iddia etmektedir. Fakat anlaşıldığına göre bu uygulama eski idi ve aynı tür vergilendirme Bizans'da değişik adlar altında mevcuttu⁵⁷.

Aynı vergi olarak toplanan 1 veya 2 ölçü (yük veya kile) buğday ve 1 veya 2 ölçü arpa muazzam maiyetlerini ve hayvanlarını besleyebilmek için devlet veya askeriyenin anlık ihtiyaçlarını karşılayabilecek bir tür vergi görünümündeydi. Verginin bu özelliği Bizans ve Osmanlı uygulamalarında barizdir. Bu verginin Osmanlı kanun yapımcıları tarafından bazen salarîye ile mukayese edilmesi bizim yorumumuzu teyid etmektedir. 1499'da Osmanlılar Mora'ya girdikleri zaman ordunun ihtiyacını karşılamak için her 5 hanede 1 ölçük (ster) buğday ve 1 ölçük arpa almışlardı⁵⁸.

⁵⁴ Bkz. Ö.L. Barkan "Vakıflar ve Temlikler" Vakıflar Dergisi II, 339'da tımar olarak verilen Darıboğaz mezraası Kızıldeli derbendi civarında idi. Kızıldeli olarak da tanınan Seyyid Ali Trakya'ya ilk yerleşen Türkler'dendi. bkz. İ. Beldiceanu- Stienherr "La vita de Seyyid Ali Sultan (Seyyid Ali Sultan'ın Hayatı)", 27. Beynelmîl Oryantalistler Kongresi'nin Zabitleri, Ann Arbor 1967, Wiesbaden 1971, 275-276; Tekkesi için bkz. S. Faruki "Agricultural Activities in a Bektaşî Center: the Tekke of Kızıl Deli 1750-1830" (1750-1830'da Bir Bektaşî Merkezi olan Kızıldeli Tekkesi'nde Ziraî Faaliyetler), Südost-Forschungen, XXXV, 1976, 69-96.

⁵⁵ G. Ostrogorsky "History of the Byzantine State" (Bizans Devleti Tarihi), J. Hussey Tercümesi, Oxford 1956, 431.

⁵⁶ Schilbach I. 157; Gelibolu'da 1 modios 583-170 lidre idi, y.a.g.y. 153.

⁵⁷ Bkz. İ. Karayannopoulos "Das Finanzwesen des frühbyzantinischen Staates (Erken Dönem Bizans Devleti'nin Maliyesi) Münih, R. Oldenburg 1958; Olağanüstü Smif Vergileri, 141,147; ayrıca Schilbach: modios".

⁵⁸ M. sanuto, I Diarii: N. Barozzi ve diğerlerinin edisyonu II. 1057; "... et maneza quelli lochi on precisien chedogui 5 cave fazano uno ster de formento et uno de orzo...": Venedik'te 1 ster on precisien chedogui 5 cave fazano uno ster de formento et uno de orzo... (1 ster on precisien chedogui 5 cave fazano uno ster de formento et uno de orzo...). Böylece her beş ev 3 Osmanlı kilesi buğday ve 1 Osmanlı kilesi arpa temin etmek zorundaydı (1 Osmanlı kilesi=25.656 kg). Bunun oranda olduğu doğrudur. Fakat menşei Osmanlı öncesi devirlerde uygulanan vergilendirme olabilir.

KISALTMALAR⁵⁷.

- AO : (Archivum Ottomanicum) Osmanlı Arşivi, I. 1969
- Adaletnâmeler : H. İnalcık "Adaletnâmeler", Belgeler, II, 3-4, 1965, 49-145
- Aymard : Mourice Aymard, Venice Raguse et le commerce du blé pendant la seconde moitié du XVIe siècle (16. yy'ın 2. yarısında Venedik, Ragüza ve) Paris S.E.V.P.E.N 1966.
- Anhegger : Robert Anhegger, Beitrage zur Geschichte des Bergbaus im Osmanisc hen Reich (Osmanlı İmparatorluğu'nda Madencilik'in Tarihine Katkılar), 2 cild ve eki, İstanbul, İstanbuler Schriften (İstanbul Yazıları) 1943-45.
- Balard : M. Balard, La Romanie génoise, XIIe - début du XVe siècle (XII. yy'ın Başlangıcından 15. yy'a Kadar Ceneviz Bizansı), Cenova: Atti della Società Ligure di Storia Patria, yeni seri, cild XVIII, 1978.
- Beldiceanu, Actes : N. Beldiceanu, Les actes des premiers sultans conservés dans les manuscrits turcs de la Bibliothèque Nationale a Paris (Paris'te Millî Kütüphane'de Muhafaza Edilen Türk Elyazmaları Arasındaki İlk Sultanların Belgeleri), c.I, Actes de Mehmet II et de Bayezid II du ms. fonds turc ans. 39, Paris: II. Mehmed ve II. Beyazid'in Belgeleri: Documents et Recherches..., ed. P. Lemerle, c.II, Paris 1960.
- Beldiceanu, Reg, Min : N. Beldiceanu, Règlements Miniers, (Madencilik Nizamnameleri) (1390-1512), Documents et recherches VIII, Paris 1964.
- R. Bulliet, Richard Bulliet, The Camel and the Wheel, (Deve ve Tekerlek) Cambridge, Mass. 1975.
- Bojanic, Duşanka : Fragment d'un recensement collectif et et d'un recensement detaille du sandjak de Vidin dans la seconde moitié du XVe siècle (15. yy'ın ikinci yarısında Vidin Sancağı'nın birleşik ve detaylı tahrir fragmanları), Belgrad 1973 (Sırpça Fransızca özet)
- Turcica XV, 1983, S.347-348 ile mukayese ediniz.